

**ПРОЄКТИ СПІВПРАЦІ ВЛАДИ, БІЗНЕСУ ТА ГРОМАДСЬКОСТІ
ЯК КАТАЛІЗАТОРИ ЗМІН
І РОЗВИТКУ ЛОКАЛЬНИХ ГРОМАД**

*(оглядова довідка за матеріалами
преси та інтернету за 2020–2021 рр.)*

У процесі децентралізації, розвитку територій одним із основних завдань держави стала необхідність формування ефективної культурної політики в локальних громадах, оскільки будь-які стратегії, проєкти та ініціативи мають значення тоді, коли населення громад активне, бере участь в культурному житті регіону.

Експерти зазначають, що в цій ситуації важливо здолати дефіцит молодіжних сучасних просторів, адже саме вони сприятимуть інституційній спроможності громад, залученості молодих людей до розвитку територій. Для цього в громадах втілюються проєкти щодо створення молодіжних рад, центрів, культурно-освітніх просторів, аби змінити застарілу мережу сільських клубів і бібліотек, трансформуючи їх у культурні центри, й створити можливості для реалізації мистецьких ініціатив [16].

Директор Місії *USAID* в Україні та Білорусі Джеймс Хоуп зауважує, що культура та історія в Україні є підґрунтям, що забезпечують багатство та глибину національному досвіду. За його словами, культура така сама важлива, як і добре врядування, сильна економіка чи соціальна справедливість.

«Культура в окремих громадах несе той код нації, який потім формується в загальноукраїнський культурний код, – зазначає Оксана Гарнець, керівниця Швейцарсько-українського проєкту „Підтримка децентралізації в Україні *DESPRO*”. – Найголовніше – це сформувати критичну масу людей у громадах, які будуть усвідомлювати свої перспективні завдання. І одним із таких завдань є формування ідентичності кожної громади. Соціальна єдність, розуміння спільних завдань – усе це формується навколо культурних речей» [2].

Культурологиня Ірина Магдиш, учасниця багатьох культурних проєктів, зіткнулася з проблемою, коли групи зацікавлених осіб, які працюють у культурній сфері, часто сегментовані, ніби «стоять по різні береги тієї самої ріки та ніяк

не можуть достукатись одне до одного, зійтися на спільному мості, щоб робити спільну справу». Так, існують державні інституції, які опікуються культурою, – вони залежні від бюджетного фінансування: муніципальні, органи місцевого самоврядування, управління культури. Окремо є активісти, які фонтанують ідеями, які хочуть оберігати культурне й мистецьке середовище від незаконних забудов та нищень і створювати прекрасні проєкти. Але вони не сприймають владу – і це взаємно.

«Гравці цих секторів часто не вміють зібратися за столом переговорів і порозмовляти, – каже І. Магдиш, – вони радше знецінюють одне одного, від чого потерпає уся справа. Хоча якщо поспостерігати за такими суперечками, помічаєш, що раціональність є у тезах і однієї, й іншої сторони, – просто часто вони настільки зашорені у своїх стереотипах та неприйнятті одне одного, що ніхто не хоче йти назустріч та розмовляти. Це страшне гальмо у розвитку територій. Культура розвивається паралельними шляхами, і взаємна нелюбов надзвичайно уповільнює цей процес» [15].

Справді, спільне бачення трансформації територій, локальних громад, проєкти у співавторстві представників влади та громадськості – потужний двигун розвитку і окремої громади /міста/ села, і всієї України.

Так, восени 2020 р. в Українському кризовому медіа-центрі за участі представників центральних органів виконавчої влади, ініціаторів проєктів міжнародної технічної допомоги, місцевого самоврядування, експертів відбулося публічне обговорення **«Як розвивати культуру в громадах: можливості, ресурси, виклики»**.

Під час свого виступу Міністр культури та інформаційної політики України Олександр Ткаченко навів приклади програм, які запустило міністерство для розвитку культури на місцях. Це зокрема інституційна програма Українського культурного фонду (далі – УКФ); освітня програма Академії культурного лідера – це співпраця людей, задіяних у культурній сфері в ОТГ тощо. Також розроблено програму для розкриття внутрішнього потенціалу регіонів спільно з обласними державними адміністраціями. І найважливіше з цього переліку, на думку міністра, – розвиток центрів культурних послуг, які запрацюють пілотними проєктами в декількох регіонах.

«Це трансформування 16 тисяч бібліотек, 16 тисяч клубів, інших центрів у сучасні центри надання культурних послуг, нової якісної атракції, як наприклад, онлайн-бібліотеки, кіноточки тощо. Ми зрозуміли, що без активної участі чи ініціативи ОТГ ми зробити нічого не зможемо, і якщо ОТГ виходять із ініціативами – ми залюбки йдемо назустріч», – прокоментував О. Ткаченко [2].

Такий підхід уже застосовують окремі громади.

Наприклад, в Іллінецькій ОТГ Вінницької області всі бібліотеки та будинки культури об'єднані під координацію Центру культури, мистецтва та естетичного виховання. У Тербовлянській ОТГ Тернопільської області створено п'ять Центрив

культури і дозвілля, які об'єднують 25 сіл ОТГ й адміністративний центр громади та надають широкий спектр послуг. Зокрема Центр культури і дозвілля Терехівлянської громади є водночас бібліотекою, місцем, де можна взяти майстер-клас із театрального мистецтва, танців, гімнастики, центром, де можна розвинути навички в ІТ, влаштувати показ фільму чи концерт [3; 17].

«Це один із найяскравіших прикладів створення сучасних культурних центрів, які я бачила на власні очі, – ділиться враженнями заступниця Голови Комітету з питань гуманітарної та інформаційної політики Євгенія Кравчук. – Тепер по всій країні їх ставатиме дедалі більше – держава підтримуватиме створення таких центрів. У держбюджеті закладено 200 млн грн для субвенцій громадам» [3].

Майданчиком для митців різних напрямів і осередком сучасного культурного руху став і Культурно-мистецький центр імені Івана Миколайчука, який офіційно відкрили в червні 2021 р. у Чернівцях.

Центр розташовано в колишньому кінотеатрі ім. І. Миколайчука. Із 2000-х років приміщення почало занепадати, тому 2015 р. Чернівецька міська рада замовила ескізний проект реконструкції, за яким кінотеатр мав перетворитися на кіномистецький центр, щоб, окрім показів фільмів, знайомити з життям і творчістю знаного українського актора.

Під час відкриття у приміщенні Центру розгорнули виставку-інсталяцію, на якій відвідувачі могли ознайомитися з архівними фото І. Миколайчука; на стінах «оживали» уривки фільмів кіномитця. Спеціально під виставку парфумери створили аромат із домінуванням запаху щойно скошеної трави, а в артпросторі «Іванхаб» відбулася публічна дискусія «Вавилон ХХІ», на якій кіноексперти розмірковували над творчістю, спадком і актуальністю фільмів митця.

У Миколайчук-центрі, як скорочено називають новостворену інституцію, є кіноконцертна зала на 352 місця, включаючи інклюзивні місця, сучасне оснащення. Тут також буде кав'ярня, коворкінг і мала зала з рухомою сценою для проведення заходів малих форм: зустрічей з митцями, презентацій книг, автограф-сесій з авторами фільмів – простір трансформуватиметься під той чи інший захід.

Організатори планують і створення музею творчості І. Миколайчука.

«Цей музей буде у стилі сучасних виставок, коли задіють різні засоби виразності, – каже директор Культурно-мистецького центру ім. І. Миколайчука Іван Бутняк – режисер, арттерапевт громадської організації «Особливі серед нас». – Звісно, він буде присвячений творчості Миколайчука, але експозиція може змінюватися: сьогодні – присвячується певному фільму, за якийсь час – епосі, в якій він жив та працював. Зараз ми подали на європейський грант заявку, аби оснастити цей музей проєкторами, підсвітками, звуковим підсиленням».

Також на третьому поверсі центру є скляні кімнати, де планують зробити кіношколу, яка стане майданчиком, де зможуть розвиватися діти і молодь, вивчати акторську майстерність, анімацію, фото- та відео монтаж.

«З одного боку, у нас є місія створити той простір, який допоможе реалізувати проекти культурно-мистецького напрямку, з іншого – ми самі хочемо створити якийсь культурний продукт», – каже І. Бутняк [4].

Заступник міністра розвитку громад і територій України В'ячеслав Негода зауважує, що краще, ніж самі громади, розвивати культуру, традиції інші органи не можуть. Тому основний акцент і в повноваженнях, і в ресурсах у подальшому буде робитися на підтримку громад, які мають бути культурними осередками, де формуються і традиції, і культура, й основна інфраструктура, яка забезпечує надання послуг, які будуть іти через ці культурні центри [3].

«Сьогодні відкриваються нові можливості для сфери культури, тому необхідно озброїти органи місцевого самоврядування сучасним баченням і стратегіями створення й розвитку нових культурних центрів, їхньої привабливості для людей. Це не повинен бути той самий пустуючий неопалюваний зачинений сільський клуб, біля якого збиратиметься молодь, а новий культурний центр із переліком тих культурних послуг, які він може надавати, сучасним обладнанням і технологіями, відновленою територією», – зазначає заступник міністра [8].

Такої ж думки і Голова Полтавської обласної асоціації органів місцевого самоврядування Олександр Біленький, за сприяння якого 15 липня у Полтаві відбувся Перший фестиваль ідей розвитку громад Полтавської області «*IDEA FEST Poltava region – 2021*».

Метою фестивалю стало знайомство керівників органів місцевого самоврядування із креативними ідеями розвитку територіальних громад, реалізація спільних проєктів, співпраця між владою, громадами та бізнесом, створення соціально орієнтованих, технічно розвинених територій.

О. Біленький зауважив, що представникам територіальних громад варто шукати унікальні ідеї, які стануть майданчиком для залучення інвесторів та наповнення місцевих бюджетів. «Дуже багато інструментів дає обласна влада для того, щоб представники органів місцевого самоврядування змогли витратити свої кошти в цільовому напрямі й реалізовувати ідеї громадськості. Цей захід повинен стати джерелом ідей, аби на місцях впроваджували креативні проєкти, а не зупинялися лише на утепленні шкіл і перекритті дахів комунальних закладів», – зазначив він.

Для громад області фестиваль став комунікаційною платформою, де представники громад обговорювали ідеї з представниками інших регіонів і обирали найцікавіші. «Хочу запевнити, – додав О. Біленький, – що обласна рада залишається комунікатором і водночас локомотивом ідей. Разом із Полтавською облдержадміністрацією ми готові допомагати громадам впроваджувати нові креативні проєкти й залучати інвесторів» [15].

Співпраця влади, громади і медіа здатна створити умови для діалогу навколо локальної культури через культурні події та фестивалі. У цьому переконана автор-

ка репортажів, журналістка Єва Райська, яка успішним прикладом такої співпраці вважає Міжнародний фестиваль джазової музики *Jazz Bez*, що відбувається в Дрогобичі (Львівська обл.).

Уперше фестиваль пройшов 2016 р. й був спробою привезти в маленьке місто зірок світової джазової сцени з Нью-Йорка, Берліна, Парижа, Стокгольма, Вроцлава, Брюсселя. І ця спроба виявилася вдалою, – це підтверджують і організатори, й учасники заходу.

Директор *Jazz Bez* у Дрогобичі – митець та художник-концептуаліст Олександр Максимов – каже, що ідея фестивалю народилася спонтанно з бажання відродити джазові традиції в місті, але вже сьогодні фестиваль потрібен для того, щоб дати нове дихання локальним музикантам, щоб вони не боялись грати іншу музику, імпровізувати.

Так *Jazz Bez* у Дрогобичі став професійною платформою не тільки для поціновувачів музики, але передусім для студентів музичного коледжу імені Василя Барвінського.

Дуже важливо, що ідею проведення такого фестивалю в маленькому місті підтримала міська влада, – це суттєво допомогло в організаційній складовій події.

«Великі міста перенасичені культурними подіями. Водночас у малих містах нічого не відбувається, – каже О. Максимов. – Завжди легше поїхати у велике місто й долучитися до творення вже існуючої події. Натомість нам важливіше творити культуру вдома, навіть якщо немає усіх умов для проведення подій чи фестивалів».

У літературному світі про Дрогобич знають завдяки творчості польського письменника й художника єврейського походження Бруно Шульца – тут спрацювали Полоністичний науково-інформаційний центр імені Ігоря Менька та Благодійний фонд «Музей та Фестиваль Бруно Шульца» у Дрогобичі, які одними з перших заговорили про Шульца в українському дискурсі та повернули дрогобицького письменника місту, а згодом стали організаторами однієї з найбільш знакових подій – Міжнародного фестивалю Бруно Шульца.

Організаторка фестивалю з української сторони, дослідниця та літературознавиця Віра Меньок зазначає, що впродовж шістнадцяти років існування фестивалю і дрогобиччани, й усі прихильники Шульца відкрили для себе митця по-іншому, помітно зросла й цільова аудиторія фестивалю.

«Теперішній мер дуже добре, як на мене, розуміє контекст фестивалю і взагалі феномен Шульца. Він справді щиро зацікавлений не лише самою фігурою Шульца, але й передовсім його текстами, – каже В. Меньок. – Підтримка міської влади – вагома частина формування спільної локальної культури» [6].

Важливі питання розвитку культури у своїй громаді, віднайдення місцевої ідентичності, проведення якісних культурно-мистецьких заходів – такі теми обго-

ворили спікери онлайн-фестивалю «Культурна громада», організованого у Помічнлянській ОТГ (Кіровоградська обл.).

Захід відбувся 14 липня 2020 року і став платформою для презентації досвіду втілення проєкту «Мандрівний кінотеатр „Кіно там, де ти”» й унікальних відеопоезій, створених громадами в межах проєкту «Голос громади у місцевому самоврядуванні».

Фестиваль «Культурна громада» відбувався у межах проєкту «Платформа культурних змін Помічнлянської громади», який втілює ГО «Молода помічнлянська громада» за підтримки проєкту «Голос громади в місцевому самоврядуванні» (Програма *USAID* «Децентралізація приносить кращі результати та ефективність» (*DOBRE*), що виконується міжнародною організацією *Global Communities* та фінансується Агентством США з міжнародного розвитку [13].

До слова, напередодні, наприкінці 2019 р., між громадами-партнерами Програми *DOBRE* відбулася «Майстерня агентів культурних змін», яка стала платформою для обміну досвідом у реалізації культурницьких ініціатив.

На запрошення агенції сталого розвитку «Хмарочос» участь у «Майстерні» взяли представники Маловисківської, Смолінської, Компаніївської, Новоукраїнської, Помічнлянської, Дмитрівської, Новопраської, Бобринецької громад, а також студенти, працівники культури, бібліотек міста Кропивницький. Тут було представлено багато культурних проєктів та ініціатив, які втілюються і розвиваються в громадах до сьогодні.

Серед них – проєкти «Баба Єлька» – збереження українських традицій; «Кроп-спадщина» – розвитку місцевого туризму через діджиталізацію пам’яток культури; «Місто, що окрилює» – проєкт пам’яті Олександра Кудашева, який виріс у Малій Висці і спроектував на початку ХХ сторіччя перший діючий літак у тоді ще Російській імперії. На малій батьківщині О. Кудашева ця історія стала брендом – літачки друкують на чашках, блокнотах, ручках, прапорцях, повітряних кульках, новорічних іграшках, брелоках тощо. Таким чином бренд рекламує місто, привертає цікавість туристів. До того ж у місті можна відвідати родинний маєток Кудашевих.

«Ми привертаємо увагу до маєтку, робимо його своєю „родзинкою”. Ми провели тут містичний артвечір: оздобили маєток, організували містичну екскурсію, фотозони. Такий вечір не мав великих фінансових затрат, але людей зібрав багато», – розповіла представниця організації молодих освітян «ДієVO».

Гостем форуму став письменник та музикант Сергій Жадан, дитинство якого пройшло у Старобільську – районному центрі Луганської області. Письменник розповів про ініціативи, народжені на сході країни, які його вразили. Серед них проєкти, втілені бібліотеками.

Так, 23 березня 2019 р. із Луганщини транслювалася тиха вечірка «*Good Silent Party*», яка об’єднала щонайменше 20 міст та бібліотек із різних регіонів.

Автор проєкту Сергій Летючий пояснив, що ідея виникла ще 2016 року і її підтримали працівники переміщеної до Старобільська Луганської обласної універсальної наукової бібліотеки: «Уявіть: люди в навушниках підключаються до однієї хвили через гаджети і насолоджуються музикою, яка при цьому не гуркотить в приміщенні бібліотеки. Ось така „тиха” вечірка привертає увагу до бібліотечного простору, рекламує його».

С. Жадан закликав позбуватися звички знецінювати своє, а навпаки – розвивати культуру на територіях, активізувати та гуртувати мешканців навколо цікавих ініціатив і не забувати пишатися створеним.

«Якщо у місті, селищі, селі немає культурних просторів, не проходять концерти, немає гастролей, то потрібно брати ініціативу в свої руки. Слід розуміти: саме ти формуєш простір навколо, ти формуєш свою країну. Культура – це наш захист і наша зброя», – каже письменник [9].

«Тепер ми кардинально змінюємо філософію, інвестуючи фінанси насамперед у розвиток людей. Конституція гарантує кожному вільне право на розвиток своєї особистості. А відповідно до законодавства, маємо забезпечити рівний доступ до послуг культури для всіх жителів, незалежно від місця проживання», – зауважує голова Гощанської територіальної громади Микола Панчук.

Із початку 2021 р. містечко Гоща на Рівненщині стало центром однойменної територіальної громади, до складу якої ввійшло ще 39 сіл.

У громаді вирішили вивчити ситуацію комплексно. Спершу з’ясували попит людей на послуги культури через моніторинг відвідуваності кожного із закладів, оцінили ефективність його роботи через кількість проведених заходів. Потім прорахували демографічну перспективу і дійшли конкретних висновків, беручи до уваги досвід децентралізації у сусідній Польщі. У тамтешніх гмінах доки діти грають, приміром, на духових інструментах, батьки, які їх супроводжують, можуть переглянути новини чи пограти в шахи, а бабусі – відвідати гурток із виготовлення самобутніх іграшок цієї місцевості тощо. Так усі послуги зосереджено в одному приміщенні, і їх багато, є з чого вибирати.

Начальник відділу регіональної культурної політики управління культури і туризму ОДА Галина Ковальчук радить Гощанській громаді думати про нове приміщення для сучасного центру дозвілля. Вона також пропонує оголосити конкурс серед архітекторів на кращий проєкт, а далі, акумулювавши кошти, звести щось модерне, що стане магнітом не лише для жителів громади, а й для туристів, адже вони й нині, за її словами, залюбки їдуть у Гощу з Китаю, Німеччини, Норвегії, щоб ознайомитися з унікальною культурною спадщиною цього регіону –

старим вітряком у Красносіллі, який став магнітом для Всеукраїнського фестивалю «Красносільські вітряки», унікальною хлібною традицією тощо.

«Імідж територіальної громади можна будувати не лише на матеріальних проєктах, а й на інтелектуальних, культурних, – переконана представниця облдержадміністрації. – Справді, держава дає механізми для осучаснення, наповнення новим змістом наших культурних надбань, але в цьому оновленні ми не маємо втратити культурних надбань поколінь, що роблять цей край автентичним».

Варто зазначити, що з 2020 р. Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію реформи фінансування системи забезпечення населення культурними послугами до 2025 року (розпорядження №1035-р від 19 серпня 2020-го), запропонувавши нові підходи розв’язання проблеми, увімкнувши цим зелене світло громадам. Відповідно й Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» окреслює як виключну компетенцію місцевого самоврядування створення, ліквідацію, реорганізацію установ комунальної власності громади. І Бюджетний кодекс передбачає видатки з місцевих бюджетів на центри культурних послуг, дозвілля та культурно-мистецькі програми місцевого значення.

Культурологиня Ірина Магдиш каже, що тепер управлінці, люди, які ухвалюють рішення, поступово починають розуміти: економічна спроможність громади – це інвестиції та робоча сила. Представники громади – часто молоді люди, які хочуть мати культурну пропозицію навколо себе. Бо якщо вони планують жити на цій території, виховувати дітей, то зважатимуть на те, чи є коло них бібліотека, музична школа, школа мистецтв для дітей, концертний зал, де можна також за потреби показати кіно. Поступово культура як дуже важливий елемент економічного розвитку входить в усвідомлення та стратегічне мислення ОТГ. «Це головне: є зацікавлена людина – буде справа, нема – важко прогнозувати майбутнє у такій спільноті», – каже І. Магдиш. [14].

Зацікавлені люди – це потужний двигун. Так, зусиллями місцевих активістів у музейно-культурному центрі с. Підгайчики (Львівська обл.) готують до відкриття оновлену туристичну локацію «На Унтервалю», що покаже мультикультурне минуле галицького села, де впродовж 150 років аж до 1939 року розвивались чотири культури – українська, німецька, єврейська та польська. Нова інтерактивна локація розкаже про унікальне поєднання в одній громаді цих культур.

У музеї зібрали експозицію предметів побуту, сакральних речей, меблів, стародруків. Фонд музею налічує понад 100 унікальних експонатів.

Проєкт «Унтервальден 2.0: реекспозиція Музейно-культурного центру „На Унтервалю”» реалізується в межах партнерської програми «Культура. Туризм. Регіони» УКФ, Державного агентства розвитку туризму.

У цій локації, за словами керівника проєкту Станіслава Клосовського, можна буде пізнати та переосмислити своє минуле: «Ми розповідаємо та презентуємо побут українців, німців, поляків та євреїв, які жили тут до Другої світової війни. Розповімо історію домівок, покажемо, хто тут мешкав раніше, як вони взаємодіяли та що залишили й досі у традиціях, ландшафті, ментальності. А ще відтворюємо деталі кулінарних, обрядових та релігійних традицій чотирьох культур, які були тут колись. У перспективі в нас також можна буде власноруч створити та продегукувати цікавинки місцевої кухні», – розповів С. Клосовський.

Музейно-культурний центр у Підгайчиках стане простором, який об'єднує музей, громадський культурний центр, подієвий майданчик та мистецьку галерею. Тут буде інтерактивна експозиція з модульним виставковим обладнанням, що залучатиме гостей до взаємодії, сучасна фотозона з використанням предметів спадщини, а ще – живі історії з минулого.

Окрім того, команда облаштує професійну систему освітлення, цілодобову вуличну експозицію, аудіогід українською, німецькою та англійською мовами та відкритий подієвий майданчик.

«Ми надихалися досвідом минулого, досліджували громадські рухи та товариства в Підгайчиках 100 років тому й були вражені їхньою чисельністю та активністю. Водночас, подорожуючи Європою, побачили багато прикладів, як поєднати в одному просторі живу історію та місце для розвитку громади, сучасне, цікаве. Це натхнення і вилилось у створення музейно-культурного центру “На Унтервалю”», – розповів керівник проєкту С. Клосовський [11; 12].

Одним із європейських прикладів «поєднання історії з місцем розвитку громади» культурологиня І. Магдиш вважає маленьке, нічим не примітне містечко Казімеж-Дольний, розташоване у Східній Польщі (яка є менш розвиненою порівняно з центральною та західною частинами країни).

«Тут усе змінилось після того, як одного дня сюди приїхали кілька художників на пленер, – каже І. Магдиш. – Вони вподобали місцину й почали навідуватися частіше. Брали з собою фарби, мольберти. Селилися самі, запрошували друзів. Зображали на своїх полотнах місцеві краєвиди. Із часом це містечко стало одним із найдорожчих у країні за рівнем цін на нерухомість».

Як пояснює експертка, такий економічний стрибок став можливим саме завдяки культурі, митцям, які зробили містечко модним. Тут була й певна стихійність – творення бренду, міфології міста зазвичай має якусь основу, але трапляється й так, як у цьому випадку, що воно можливе без усвідомленої стратегії. Спершу художники приїздили спонтанно, та поступово навколо них утворилося середовище, яке притягувало дедалі більше людей із творчих кіл: почалися виставки,

фестивалі – і зрештою на це зреагував ринок нерухомості. Місто отримало абсолютно новий економічний вимір, стало привабливішим для життя [14].

Ще одним результатом безпрецедентного партнерства і взаємодії влади з громадськістю є втілення в життя новаторського проєкту культурної інфраструктури Канади – спорудження об'єднаної установи – Публічної бібліотеки Оттави та Бібліотеки й Архіву Канади.

Проєкт будівлі відповідає стандарту *LEED Gold* – незалежній сертифікації, яка враховує екологічне використання ресурсів. Фінансування федерального уряду також дозволить модернізувати ізоляцію будівлі, спорудити сонячні батареї на даху та фасаді, створити криту зелену стіну тощо. Ці інвестиції призведуть до 30% зменшення інтенсивності парникових газів.

Концепція нової споруди відповідає зусиллям уряду Канади, щоб такі великі інфраструктурні проєкти сприяли забезпеченню чистого, безпечного та стійкого середовища для сучасних та майбутніх поколінь.

Відкриття будівлі заплановане на 2025 рік. Ініціатори прагнуть, щоб новий заклад став виставковим центром для культурної спадщини країни, місцем зустрічей для місцевих жителів та гостей міста, яскравим прикладом прихильності уряду до побудови стійкої інфраструктури.

«Новий спільний об'єкт стане результатом партнерства та залучення громади і об'єднає жителів Оттави, канадців та відвідувачів з усього світу для пізнання та творчості», – вважають вони.

«Наша Об'єднана бібліотека стане знаковою частиною нашого міста, і завдяки федеральному фінансуванню ми зможемо покращити конструкцію, яка має бути з нульовим рівнем вуглецю. Це підтримує амбітні цілі Ради щодо зменшення викидів парникових газів у нашому місті на 100% до 2050 року та є чудовим прикладом співпраці...», – зауважив мер Оттави Джим Вотсон [5].

Проблеми екології є актуальними й для України.

Одним із вітчизняних проєктів, метою якого було привернути увагу до екологічних і соціальних проблем регіону, спровокованих людською діяльністю, став проєкт «Заземлення» – цикл короткострокових артрезиденцій для митців, реалізований Платформою культурних ініціатив «Ізоляція» у співпраці з Соледарським Центром культури та народної творчості за підтримки Соледарської міської ради.

Проєкт тривав із січня по серпень 2021 р., і до нього долучилися також місцеві мешканці, які пропонували митцям житло на час резиденції або ж брали безпосередню участь у роботі над проєктами резидентів.

На резиденції «Заземлення» побували митці з Києва, Тербовлі, Львова та інших міст. Вони працювали над інсталяціями, відеопроектами, саундартом,

текстами, скульптурами, колажами, присвяченими темі антропоцену, зустрічалися з місцевими мешканцями, читали лекції, ділилися досвідом.

Так, саундартист, композитор і письменник з Тернопільщини Назарій Заноз під час резиденції працював над аудіопроектom «Розсольні степи». Це – десятихвилинна звукова прогулянка місцями видобутку соледарської солі.

Художник Віталій Агапєєв створив графічну роботу «Солерос».

Журналістка й фотографиня Наталя Любченкова працювала над мистецьким проектом, який об'єднує фотографію і слово в єдиний візуальний образ.

А режисерка документального кіно й фотографиня Зоя Лактіонова працювала над короткометражною стрічкою «Провалля», в якій через магичні пейзажі провальних озер говорить про війну.

Соледар – невеличке містечко в Донецькій області, де проживає трохи більше, ніж одинадцять тисяч людей, з яких майже чотири тисячі працюють на державному підприємстві «Артемсіль» – найбільшому виробникові кам'яної солі в Центральній і Східній Європі й одному з найбільших у світі. Саме завдяки солі місто добре відоме туристам. Вони приїжджають переважно організованими автобусними екскурсіями, щоб побувати в унікальних соляних шахтах. Проте Соледару є що показати, окрім шахт, – залишки прадавнього Пермського моря, індустриальні об'єкти, степ, бездонні озера, гіпсові печери й інші цікаві промислові і природні об'єкти [1].

На думку ініціаторів проекту, це невеличке місто може повторити успіх острова Бірючий і стати яскравою культурною й туристичною точкою на карті України. На Бірючому вже 13 сезонів поспіль відбуваються артрезиденції. Організаторам завжди вдається знайти яскраву тему, яка викликає інтерес у сотень художників зі всього світу. Завдяки цим культурним івентам про Бірючий дізналася вся країна, а Кирилівка стала одним із найпопулярніших курортів в Україні.

«Ми завжди говоримо про Донеччину як про депресивний індустриальний регіон, де точиться війна. Це набір тем, які ми всі знаємо. Він дуже важливий, але ми впевнені, що його можна розширити – щонайменше темою довкілля, – резюмувала кураторка й арткритикиня Катерина Філюк. – Екологічні проблеми Донеччини не мають кордонів. Якщо станеться екологічне лихо там, погано буде всій Україні, а також сусіднім країнам. Тому ця екологічна оптика розширює кордони та дозволяє говорити не про вузьку територію, ще й маргіналізовану, а про щось більш глобально важливе».

Творчі проекти, створені під час «Заземлення», змінять Соледар – упевнені організатори й учасники резиденції. Туристи зможуть побачити у місті не лише соляні шахти, а й щось зовсім нове й неочікуване. І, що особливо важливо,

по-новому відкрити для себе місто зможуть і самі жителі Соледару. Цей досвід зробить їх більш упевненими й, можливо, надихне на подальші зміни [18].

Культурна платформа «Ізоляція» прагне, щоб сучасне мистецтво сприяло розвитку туризму в регіоні, а отже, й притоку інвестицій. До появи «Ізоляції» у місті були певні напрацювання у сфері культури й певний досвід, інституція ж дала змогу підсилити й прискорити розвиток культурного ландшафту міста завдяки своєму міжнародному досвіду.

«Ізоляція» з'явилася 2010 р. у Донецьку на території колишнього заводу ізоляційних матеріалів – звідси й назва. Це була єдина в регіоні інституція, яка працювала з сучасним мистецтвом. У червні 2014 року вона перебралася до Києва. Влітку 2020-го платформа повернулася на Донеччину в промислове містечко Соледар.

За рік після переїзду «Ізоляція» відкрила у Соледарі відремонтований офіс, провела низку лекцій, тренінгів і зустрічей з митцями, кураторами, дослідниками мистецтва, встановила у міському просторі кілька скульптур. І – чи не найголовніше – налагодила контакт із місцевою громадою, разом із якою працює над глобальними змінами в містечку.

Директорка «Ізоляція» Оксана Саржевська-Кравченко зазначає, що і в Донецьку, і в Києві інституція акцентувала увагу на артпроектах, натомість у Соледарі хоче працювати з територіальною громадою задля якісних змін у місті: «Для нас важливо робити не просто мистецькі проекти, а проекти, що сприяють змінам, зокрема й інфраструктурним. Ми не можемо поліпшити загальну якість життя в місті, але можемо це життя зробити більш наповненим» – каже вона.

О. Саржевська-Кравченко упевнена, що культурні проекти особливо важливі для місцевої молоді в малих промислових містах, адже показують інший життєвий сценарій: реалізуватися можна не лише в шахті або на підприємстві, не обов'язково виїжджати з рідного міста. «Тому потрібно формувати насичене культурне середовище тут, щоб молоді люди могли не лише задовольнити потребу в якісному дозвіллі, а й реалізуватися як фахівці, знайти себе», – переконана директорка культурної платформи.

Перші значні зміни, яких вдалося досягти «Ізоляції» у співпраці з місцевою владою і Центром культури та народної творчості Соледара, – це подати заявку на інфраструктурний грант від ЄС на майже мільйон євро та перемогти. За умовами гранту, кожен із партнерів повинен забезпечити не менше 10 % співфінансування, і місцева влада погодилася на такі умови.

«Спочатку ми вивчили, чим ця інституція займається, які культурні й освітні послуги надає, – і зрозуміли, що це розвиток, це свобода, це щось нове. Тому одразу погодилися стати партнерами в цьому проєкті з грантом», – каже заступниця міського голови з гуманітарних питань та соціальної політики міста Соледар Світлана Редченко й наголошує, що співпраця з «Ізоляцією» – це імідж громади.

Грантовий проєкт розрахований на 26 місяців, у нього закладена не лише розробка культурної програми та надання субгрантів митцям із інших міст, щоб вони приїжджали працювати тут над своїми проєктами, а й часткова реконструкція «ДК» – Центру культури та народної творчості Соледара.

Сьогодні в установі працює 26 штатних співробітників. Численні гуртки – хореографічні, вокальні, театральні – безкоштовно відвідують і діти, й дорослі з Соледара та навколишніх сіл.

«Якщо він називається Центром культури та народної творчості, то я хочу, щоб він саме ним і був. Щоб об'єднував в собі багато функцій – щоб тут були не тільки концертні програми, а й театральні постановки, кінотеатр, велика кімната для молоді, кімната для малечі... За кілька років я уявляю його інноваційним, класним, сучасним і світлим», – зауважує директорка установи Олена Атрощенко, яка впевнена, що з розвитком культури у місті підтягнеться й інфраструктура.

Погоджується із таким твердженням і Наталія Тищук, менеджерка «Ізоляції». Вона впевнена, що з розвитком культури в місто прийдуть інвестиції. Але тут, за її словами, важлива командна гра, адже велика команда професіоналів дає більші можливості для відчутних змін у місті, ніж окремі, хай і прекрасні, ініціативи [1].

«Не всі одразу сприйняли сучасне мистецтво, але за рік соледарці прийшли до розуміння, що мистецтво буває різним: що можуть бути як класичні його прояви, так і щось зовсім неочікуване й незвичне. Нещодавно наш резидент Євген Коршунов знімав відео, де люди в яскравих костюмах звіроящурів блукали містом – і місцеві знали, що це митці щось роблять. Соледарці вже не критикують, а частіше кажуть: „Це ж митці, вони так бачать”», – пояснює Н. Тищук.

Також у Соледарській ОТГ існує оновлена за кошти ПРООН (Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй) бібліотека, в якій щомісяця збираються місцеві поети й читають вірші.

Загалом за 10 років діяльності вклад культурного Фонду «Ізоляція» у зміни українського суспільства важко переоцінити – це величезна кількість реалізованих проєктів, успішних програм та ініціатив, спрямованих на модернізацію за посередництвом мистецтва й культури [1].

Зокрема важливо згадати про експериментальний проєкт із мобільності в регіонах України *Community Culture Bus / Гуртобус*, здійснений платформою культурних ініціатив «Ізоляція» у співпраці з Посольством США в Україні.

«Гуртобус» – це рейсовий автобус, перетворений на культурний хаб: багатофункціональний творчий мобільний простір, обладнаний аудіо- та відеотехнікою, бібліотекою та пересувною галереєю.

Мета проєкту – популяризація сучасного мистецтва та культури у найвіддаленіших населених пунктах України, підтримка децентралізації культурного сектору та стимулювання його розвитку в малих містах та селах.

Діяльність «Гуртобуса» спрямована на сприяння розвитку локальних громад за допомогою культурних проєктів та мистецьких подій, бо для культурної спільноти населених пунктів, віддалених від великих міст з активнішим мистецьким життям, сучасне мистецтво часто видається незрозумілим та далеким.

Цим проєктом Фонд «Ізоляція» запропонував мобільну платформу для найрізноманітніших культурних ініціатив спільнотам невеликих міст країни, таким чином роблячи їхні практики видимими.

За словами дослідниці мистецтва Дарини Скринник-Миської, «Гуртобус» – це фактично діалог про культуру та реалізацію цінностей громадянського суспільства у дії.

Ідея «Гуртобуса» резонує з традицією авангардної музеології та практикою пересувних виставок, започаткованих, серед інших, і українськими художниками на початку ХІХ ст., стверджують організатори. Вони зазначають, що «спадковість тут важлива, позаяк у часи індустріального суспільства ці процеси також були низовими ініціативами дієвців культури, як би називали їх сьогодні, які вірили, що можна змінювати свідомість спільнот засобами мистецтва й ширше – культури».

Важливо, що маршрут та діяльність «Гуртобуса» обов'язково формується за ініціативи локальних культурних та освітніх інституцій, громадських організацій та активістів – через відкритий діалог на приїзд «Гуртобуса» до громади того чи іншого міста або села. Таким чином створюються альтернативні публічні простори та осередки для проведення мистецьких подій, що стають платформою для співпраці між митцями та громадами, простором для проведення різноманітних освітніх програм та презентацій.

У такий спосіб фонд «Ізоляція» та Посольство США в Києві залучають спільноти далеко за межами столиці до кінофестивалів, перекладів книжок, програми мистецьких резиденцій тощо [10].

Стартувавши 2019 р., «Гуртобус» із командою на борту розпочав тур містами України і за свій перший сезон провів майстерні з художниками, публічні обговорення, кінопокази та виставки у 24 населених пунктах 13 областей країни. У межах проєкту було реалізовано 24 події у співпраці з 35 партнерами та понад 2 тисячами учасників.

Мобільна галерея «Гуртобуса» – це можливість показати роботи різних художників у віддалених та немагістральних населених пунктах України, що не мають експозиційних просторів чи інфраструктури для демонстрації сучасного мистецтва. Для реалізації цієї ідеї команда «Гуртобуса» об'єдналася з «Арт-Середою», – щотижневим проєктом «Ізоляції», який надає творчим людям простір для презентації своїх мистецьких практик.

Так у галереї «Гуртобуса» проходили виставкові проєкти Ярини Сасенко, Олени Загребіної, *Alis La Luna* та колективу «Завод. Експедиція».

Програма «Гуртобуса» включала майстер-клас із шовкодруку та принтування; важливою складовою програми були кінопокази, що здійснювалися завдяки співпраці з київським незалежним виробником і розповсюджувачем кіно «435 ФІЛМС».

Ідея доступу до книг як запорука вільного суспільства реалізувалася в межах проєкту «Гуртобус» у форматі мобільної бібліотеки. Тут усі охочі могли ознайомитися з художніми та дитячими виданнями, книгами мистецтвознавчої та культурологічної тематики. Бібліотека презентувала сучасну літературну та книговидавничу спільноту, пропонуючи читачам книги, подаровані українськими видавництвами «ArtHuss», «Родовід», «Комубук», «Веселка», «*IST Publishing*». Важлива частина проєкту – створення «Книги Міста» у кожному населеному пункті маршруту: відвідувачам пропонували створити сторінки для спільної книги, що фіксує особистий погляд на власне місто й місцеву культуру у довільному форматі. Ці книжки стали частиною пересувної бібліотеки й мандрували з «Гуртобусом» із міста в місто.

Майданчики та заходи, які пропонує «Гуртобус», націлені на спонукання до самовизначення локальних громад – без цього громадянське, цивілізоване суспільство не можливе [7].

Директорка платформи культурних ініціатив «Ізоляція» О. Саржевська-Кравченко зазначає: «Важливо, що ми прийшли не на порожнє місце, не в пустелю, до нас тут уже був певний досвід і певні напрацювання у сфері культури. Ми можемо бути каталізатором культурних трансформацій, але вони неможливі без бажання та активного залучення місцевої влади, громади і бізнесу. Лише співпраця дає плоди.

Вона наголошує, що в «Ізоляції» як культурної інституції є короткострокові й довгострокові плани. Серед короткострокових – у співпраці з органами місцевої влади Соледара збільшити кількість культурних подій у місті й загалом в ОТГ. Проте, щоби «грунтовніше укоренитися тут, нам потрібна підтримка, – каже О. Саржевська-Кравченко. – Йдеться не лише про інфраструктуру чи фінансову підтримку, а й про розуміння локального попиту на культурний продукт, про потреби місцевих жителів у питанні культури. Скажімо, ми хочемо говорити більше про сучасне мистецтво, а людям, можливо, потрібно більше базових понять – що таке взагалі культура, навіщо вона. І саме співпраця з місцевим Будинком культури допомагає нам зробити наші програми максимально ефективними й цікавими для соледарців» [10].

Отже, спільні проєкти влади та громадськості привертають увагу до тих громад, які раніше були невидимими чи нечутними через відсутність інституційної платформи та інфраструктури. Саме через реалізацію культурних проєктів та мистецьких подій відбувається розвиток діяльності таких громад. Це сприяє діалогу мешканців, виявленню потреб чи запитів в інших сферах та об'єднанню задля розвитку всіх населених пунктів, що входять до складу громади [19].

Визначивши культуру пріоритетною сферою, об'єднані громади мають вирішити проблему розробки якісних місцевих політик, які забезпечать реалізацію прав людини у сфері культури та сприятимуть соціально-економічному розвитку регіону [22].

Трансформація бібліотеки чи 3D кінотеатр під відкритим небом, фестиваль, студія звукозапису, сцена та радіо – це далеко не повний список потреб територіальних громад для втілення креативних задумів. Проте чимало з цього переліку вже успішно реалізовується, навіть у малих містах і селах [21].

Творчі ініціативи, які завдяки культурно-мистецьким проєктам співпраці покликані змінити вектор ставлення мешканців громади до культури зі стадії споглядання і споживання – до мистецтва творення, сприяють розбудові та популяризації територій. [20].

Також щороку зростає кількість успішних практик переорієнтації культурної інфраструктури на потреби громади та розробку нових ефективних рішень щодо культурних політик. Це дає шанс започаткувати необхідні зміни на місцевому рівні, які матимуть вплив на формування культурної політики в Україні загалом [22].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Семенченко М. Заземлення сучасного мистецтва, або Як ІЗОЛЯЦІЯ змінює культурний ландшафт містечка на Донеччині / Марія Семенченко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/154205-zazemlenna-sucasnogo-mistectva-abo-ak-izolacia-zminue-kulturnij-landsaft-mistecka-na-donccini/> (дата звернення 25.08.2021).
2. Як розвивати культуру в громадах: можливості, ресурси, виклики [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://decentralization.gov.ua/news/12801> (дата звернення 25.08.2021).
3. Кравчук Є. Про сучасні бібліотеки, культурні центри та штрафи за знищення культурних об'єктів / Євгенія Кравчук [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://sluga-narodu.com/jevheniia-kravchuk-pro-suchasni-biblioteku-kulturni-tsentry-ta-shtrafy-za-znyshchennia-kulturnykh-ob-iektiv/> (дата звернення 31.08.2021).
4. Фещук Н. Відкритий Миколайчук / Наталія Фещук [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/105823> (дата звернення 11.09.2021).
5. Знаковий проект культурної інфраструктури Канади [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <http://livelibrary.com.ua/greenlibrary/canada-public-library/> (дата звернення 16.08.2021).
6. Райська Є. Творити культуру в малому місті / Єва Райська [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://medialab.online/news/tvoryty-kulturu/> (дата звернення 12.09.2021).
7. Скринник-Миська Д. COMMUNITY CULTURE BUS/ГУРТОБУС: про простір спільного та культуру індивідуального / Дарина Скринник-Миська [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:IjmX8V8GTTgJ:https://supportyourart.com/columns/community-culture-bus/+&cd=12&hl=ru&ct=clnk&gl=ua> (дата звернення 13.09.2021).
8. Забезпечення діяльності культурних інституцій в умовах децентралізації [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://auc.org.ua/novyna/zabezpechennya-diyalnosti-kulturnyh-instytuciy-v-umovah-decentralizaciyi> (дата звернення 13.09.2021).
9. Требунських І. Агент/ки культурних змін у громадах: чи приїде Жадан в Малу Виску? / Ірина Требунських [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <http://n-slovo.com.ua/2019/12/19/%D0%B0%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D1%82-%D0%BA-%D0%B8-%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD>

%D0%B8%D1%85-%D0%B7%D0%BC%D1%96%D0%BD-%D0%B2-%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%85-%D1%87%D0%B8/ (дата звернення 14.09.2021).

10. Саржевська-Кравченко О. Як культурні проекти допомагають розвиватися локальним громадам і сприяють припливу інвестицій у регіони / Оксана Саржевська-Кравченко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://zn.ua/ukr/ART/izoljatsija-dosvid-.html> (дата звернення 17.09.2021).
11. У селі Підгайчики відкриють оновлену туристичну локацію «На Унтервалю» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://galinfo.com.ua/news/u_sel_i_pidgaychyku_vidkryyut_onovlenu_turystychnu_lokatsiyu_na_untervalu_371831.html (дата звернення 17. 09. 2021).
12. Між Львовом і Тернополем відкриють старе галицьке село до 1939 року [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://dailylviv.com/news/kultura/mizh-lvovom-i-ternopolem-vidkryyut-stare-halytske-selo-do-1939-roku-93838> (дата звернення 17.09.2021).
13. Проєкт «Мандрівний кінотеатр «Кіно там, де ти» презентували на онлайн-фестивалі «Культурна громада» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://bobrynecka-gromada.gov.ua/news/1595336497/> (дата звернення 17.09.2021).
14. Тимощук Я. Ірина Магдиш: «Кожне місто й село в Україні має задатки розвивати культурні індустрії» / Ярослава Тимощук [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://theukrainians.org/iryna-mahdysh-creative-industries/?fbclid=IwAR3elS3SNtbM6ruGxiaPgrWOoO8bOAXrW9MDoigd4WeInBsi6CVmF_1bMVI (дата звернення 20.09.2021).
15. Олександр Біленький: Фестиваль повинен допомогти громадам продукувати ідеї, з якими можна виходити не тільки на область, а й на всю Україну / Олександр Біленький [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:2R8Z73izKY4J:oblrada-pl.gov.ua/news/oleksandr-bilenkyu-festyval-povynen-dopomogty-gromadam-produkovaty-ideyi-z-yakumu-mozhna+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua> (дата звернення 21.09.2021).
16. Омелянчук І. Із культорганізаторів у креативні менеджери: як громадам збалансувати потреби людей із видатками на культуру? / Інна Омелянчук [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/iz-kultorganizatoriv-u-kreativni-menedzheri/> (дата звернення 21. 09. 2021).
17. Баласанян В. Культура і децентралізація: що робити з сільськими клубами / Вікторія Баласанян [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://decentralization.gov.ua/news/11957> (дата звернення 22. 09. 2021).

18. Чирва В. Фонд ІЗОЛЯЦІЯ у співробітництві з Соледарською ОТГ та за підтримки Українського культурного фонду створила серію коротко-строкових резиденцій «Заземлення» в місті Соледар для митців та дослідників, що працюють з темою Антропоцену / Вікторія Чирва [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:H3SJzs78N9AJ:https://supportyourart.com/stories/art-reanimacziya-soledaru/+&cd=2&hl=ru&ct=clnk&gl=ua> (дата звернення 21. 09. 2021).
19. Давидюк С. Арт-простір та культурно-мистецькі заходи: Острозька громада може виграти в конкурсі соціальних ідей / Сергій Давидюк [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://ostroh.info/misto/kultura/art-prostir-ta-kulturno-mystetski-zakhody-ostrozka-hromada-mozhe-vyhraty-v-konkursi-sotsialnykh-idei/> (дата звернення 21. 09. 2021).
20. Бистрицька Є. Моніторинг потреб населення громади як відправна точка для змін / Євгенія Бистрицька [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uccs.org.ua/novynu/monitorynh-potreb-naselennia-hromady-iak-vidpravna-tochka-dlia-zmin/> (дата звернення 21. 09. 2021).
21. Громади, які борються за перемогу: 23 проекти за напрямом «Культура» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://otg.fakty.com.ua/news/hromady-yaki-boryutsya-za-peremohu-23-proyekta-za-napryatom-kultura> (дата звернення 23. 09. 2021).
22. Грабовська О. Програма розвитку культури: якою вона має бути в ОТГ? / Олена Грабовська [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://i.factor.ua/ukr/journals/ms/2020/august/issue-8/article-110230.html> (дата звернення 23. 09. 2021).

Матеріал підготувала

М. Б. Лелик,
головний бібліограф
відділу наукового аналізу
та узагальнення інформації

Комп'ютерне опрацювання та редагування *Н. І. Нагаєвської*

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 1,20. Б/т. Зам. 76. Безплатно

НБУ імені Ярослава Мудрого, Київ-1, Грушевського, 1. Тел. 278–85–12